

ALS DE DUIVEN VERDWIJNEN

Van Sofi Oksanen verscheen eveneens
bij uitgeverij Anthos

Zuivering

Sofi Oksanen

ALS DE DUIVEN VERDWIJNEN

Vertaald uit het Fins
door Marja-Leena Hellings

Anthos | Amsterdam

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs
van het Nederlands Letterenfonds.

Dit werk is uitgegeven met financiële steun van FILI –
Finnish Literature Exchange.

FILI
FINNISH LITERATURE EXCHANGE

ISBN 978 90 414 2310 8

© 2012 Sofi Oksanen

Published by agreement with Salomonsson Agency
© 2013 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam en Marja-Leena Hellings

Oorspronkelijke titel *Kun kyyhkyset katosivat*

Oorspronkelijke uitgever Like

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Alice A. Bosoni

Foto auteur Toni Härkönen

Verspreiding voor België:
Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

PROLOG

West-Estland
Estische SSR, Sovjet-Unie

We brachten nog een bezoek aan het graf van Rosalie en legden weidebloemen op het maanbeschenen grasheuveltje, we zwegen een ogenblik, met de bloemen tussen ons in. Ik wilde niet dat Juudit wegging, ik wilde haar niet laten gaan, en daarom moest ik iets zeggen wat je in dergelijke situaties niet zou moeten zeggen: ‘Wij zullen elkaar nooit meer zien.’

Ik voelde mijn stem breken en dat bracht een glans in haar ogen, dezelfde glans die mij vaak van mijn stuk had gebracht en van mijn rationele gemoed een wankel bootje van schors had gemaakt. Nu deinde dat op de golven die even in haar ooghoeken opwelden. Misschien wilde ik mijn eigen pijn verzachten en drukte ik me onbeholpen uit, misschien wilde ik gewoon gemeen zijn, zodat ze mij en mijn meedogenloosheid onderweg kon vervloeken, of misschien wilde ik nog een laatste teken van haar dat ze niet weg wilde; ik was nog steeds onzeker over wat er in haar omging, ook al hadden we samen zoveel meege maakt.

‘Je hebt er spijt van dat je mij ondanks alles bij je hebt genomen,’ fluisterde ze.

Ik schrok ervan dat ze me doorzag, en haalde opgelaten een hand langs mijn nek. Ze had de avond daarvoor mijn haar nog geknipt, er zaten haartjes in mijn kraag, die jeukten.

‘Het geeft niet, ik begrijp het wel,’ ging ze verder.

Ik ging er niet tegenin, ook al had dat gekund. En toch geloofde ik niet dat ik in het bos meer voor elkaar zou hebben gekregen zonder Juudit, voor wie ik ook nog had moeten zorgen. De mannen hadden andere dingen geïnsinueerd. Ik had haar wel mee moeten nemen, om haar in het bos te verbergen toen ik hoorde dat ze Tallinn was ontvlucht en de Russen het huis van de familie Arm waren genaderd. Daar waren we niet veilig, in het bos was het beter. Ze had op een vleugellam vogeltje geleden, was erg verzwakt, ze had wekenlang aan zenuwkoorts geleden. Pas toen onze hospik was gesneuveld, hadden de mannen mevrouw Vaik laten komen om ons te helpen, ons en Juudit. Het was me weer gelukt om haar te redden, maar als ze de weg op zou lopen die vaag vóór ons opdoemde, zou ik haar niet meer kunnen beschermen. De mannen hadden evengoed gelijk: de plaats van vrouwen en kinderen was thuis, Juudit moest naar de stad. Onze situatie werd alsmaar benarder en het werd steeds minder veilig in de bossen. Ik hield heimelijk haar gezicht in de gaten: ze had haar blik gericht op de weg waarlangs ze zou weggaan, ze had haar mond een beetje open, ze haalde adem met alle kracht die ze in zich had en de luchtstroom die ze uitblies probeerde mijn besluit te doen wankelen.

‘Het is het beste, het beste voor ons allemaal. Ga terug naar het leven dat je achterliet,’ zei ik.

‘Dat is niet meer hetzelfde. Dat zal het nooit meer zijn.’

EERSTE DEEL

'Toen kwam bewaker Mark en hij bracht hen een voor een naar de greppel en executeerde hen met zijn pistool.' 12 000. Uit de processtukken die betrekking hebben op de massamoordenaars Juhan Jüristeä, Karl Linnas en Ervin Viks. Verzameld door Karl Lemmik en Ervin Martinson. Staatsuitgeverij van Estland 1962.

Noord-Estland
Estische SSR, Sovjet-Unie

Het gebrom zwol aan, ik wist wat er van achter de bomen vandaan ging komen. Ik keek naar mijn handen, die trilden niet. Weldra zou ik in de richting van de naderende autocolonne rennen zonder in te zitten over Edgar en zijn zwakke zenuwen. Vanuit mijn ooghoeken zag ik hoe hij met trillende vingers aan zijn rijbroek friemelde, met op zijn gelaat een voor de strijd ongeschikte kleur. Onlangs waren we nog in Finland geweest om te trainen en had ik me over hem ontfermd als over een kind; in een gevecht lag de situatie anders. Onze missie was hier. Zo meteen. Nu. Ik zette het op een lopen, de granaten beukten tegen mijn dijen, ik greep er een uit de schacht van mijn laars en slingerde die door de lucht. Het hemd van het Finse leger dat we aan hadden gekregen op het eiland waar we hadden getraind, voelde nog steeds nieuw aan, het gaf mijn benen kracht. Weldra zouden alle mannen van mijn land alleen de uitrusting van het Estische leger dragen, en niet van een ander leger, niet van vreemde overheersers, niet van bondgenoten, alleen van ons eigen leger. Dat was wat wij wilden, we zouden ons land terugveroveren.

Ik hoorde hoe de anderen mij volgden, hoe het terrein onder onze kracht meegaf, en ik rende nog harder in de richting van het gegrom van de motoren. Ik rook het zweet van de vijand, ik kreeg de smaak van ijzer en woede in mijn mond, het was iemand anders die met mijn laarzen

aan begon te rennen, dezelfde meedogenloze strijder die tijdens het gevecht dat zojuist had plaatsgevonden in een greppel was gesprongen en granaten had gegooid naar de leden van het vernietigingsbataljon, pin, beugel en worp, pin, beugel en worp, dat was iemand anders, pin, beugel en worp, en hij stooft nu in de richting van het gebrom. Al onze machinegeweren waren gericht op de colonne. Ze waren met meer dan we hadden verwacht, met oneindig velen, Russen en leden van het vernietigingsbataljon die de mentaliteit van de Esten hadden, en ze hadden oneindig veel auto's en machinegeweren. Maar wij schrokken niet terug, de vijand wel, wij werden gedreven door haat, en die was zo intens dat onze tegenstanders even inhieldden, de banden van de Mootor de grip even verloren, de haat nagelde hen aan het moment dat het vuur werd geopend; ik bestormde met de anderen de Mootor-bus en we doodden ze allemaal.

Mijn armspieren trilden na van de kogels die ik had afgevuurd, op mijn pols drukte het gewicht van de granaat die ik had geworpen, maar beetje bij beetje drong het tot me door dat de strijd voorbij was. Toen mijn benen eindelijk rust vonden en het op het terrein geen hulzen meer regen-de, merkte ik dat het einde van de strijd geen stilte had gebracht. Het had lawaai gebracht, de gang van gulzige maden die naar de lijken kropen, het bedrijvige gekrioel van de handlangers van de dood in de richting van het verse bloed, en het stonk, het meurde er naar uitwerpselen en zurig braaksel. Mijn ogen werden verblind, de kruitdamp begon op te trekken, en het was alsof op de rand van een wolk een lichtende gouden wagen klaarstond om de gevallen mee te nemen, onze jongens, de leden van het vernietigingsbataljon, de Russen, de Esten, allemaal in dezelfde wagen. Ik kneep mijn ogen tot spleetjes. Mijn oren suisden. Ik zag de mannen hijgen, hun voorhoofd afvegen, ik zag hoe ze als bomen stonden te zwaaien. Ik probeerde

de hemel af te zoeken, naar de glanzende wagen, maar ze lieten me niet tegen de gebutste zijkant van de Mootor leunen. De kordaatste mannen waren al in de weer alsof ze op de markt inkopen aan het doen waren: de geweren van de doden moesten worden verzameld, alleen de wapens en de patroongordels, en de zakken doorzocht. We waadden door lichaamsdelen, door schokkende ledematen. Net toen ik de patroongordel van het lijk van een vijand had verwijderd, werd mijn enkel van onderaf beetgepakt. De greep was verrassend stevig en trok me naar een rochelende mond op de grond. Mijn knieën begaven het voordat ik had kunnen richten en ik zakte ineen naast de stervende man, was even slap als hijzelf, en was er zeker van dat mijn laatste uur geslagen had. Zijn blik was echter niet op mij gericht en ook zijn moeizaam uitgesproken woorden waren gericht tot iemand anders, een geliefde, ik begreep niet wat hij zei, hij sprak Russisch, maar op een toon die een man alleen tegen zijn geliefde gebruikt. Dat zou ik ook hebben geweten als ik de foto in zijn besmeurde hand niet had gezien en de witte rok daarop. Die was nu rood van het bloed van haar verloofde, zijn vinger bedekte haar gezicht, ik trok mijn voet met een heftige beweging los en het licht doofde in zijn ogen, waarin ik zonet mezelf nog had gezien. Ik dwong mezelf om op te staan, ik moest door.

Toen de wapens verzameld waren, klonk opnieuw het gerammel van auto's en sergeant Allik gaf het bevel om terug te trekken. We gingen ervan uit dat het vernietigingsbataljon op versterking zou wachten voordat het opnieuw in de aanval ging of een bivakplaats ging zoeken, maar het was zeker dat het achter ons aan zou komen. Onze mitrailleurs hadden de rand van het bos al bereikt, toen ik een bekende gestalte nog steeds boven op een lijk zag springen: Mart. Zijn voeten hadden de schedel al verbrijzeld, de hersenen vermengden zich met de aarde en Mart beukte en beukte en beukte, beukte met zijn geweer alsof hij de kolf door het lichaam heen de grond in wilde

rammen. Ik rende naar hem toe en gaf hem zo'n harde klap dat zijn greep om het geweer verslapte. Hij verzette zich hevig zonder iets te zien, zonder me te herkennen, schreeuwde tegen onzichtbare vijanden en sloeg wild om zich heen. Het lukte me om de riem die ik van mijn broek had gehaald om hem heen te doen en hem naar de EHBO-post te brengen, waar de mannen haastig spullen aan het verzamelen waren. Ik fluisterde tegen hen dat ze hem in de gaten moesten houden. Ik tikte op mijn voorhoofd, de hospik keek even naar de hijgende Mart, naar het schuim in zijn mondhoeken, en knikte. Sergeant Allik maande de mannen tot haast, rukte een zakflacon uit iemands hand en riep dat Esten niet met een dronken kop vochten, zoals Russen. Ik ging op zoek naar Edgar, ik dacht dat mijn neef ertussenuit geknepen was, maar hij zat ineengedoken op een steen met een hand voor zijn mond, zijn gezicht nat van het zweet. Ik pakte hem bij zijn schouder, en toen ik losliet, begon hij zijn jas met een smoezelige zakdoek te boenen op de plek waar ik hem met mijn bebloede vingers had vastgepakt.

'Ik kan dit niet. Niet kwaad worden.'

Plotseling voelde ik een enorme weerzin in me opwellen, het flitste door mijn hoofd hoe moeder koffiebonen had verborgen en daarvan heimelijk koffie had gezet voor Edgar, niet voor de anderen. Ik schudde mijn hoofd. Ik moest me concentreren, niet aan de koffie denken, niet aan Mart en aan hoe ik me had geïdentificeerd met de man die ik in zijn verdwaasde blik had gezien, dezelfde man die met mijn laarzen aan de strijd tegemoet was gierend. Ik moest de vijand vergeten die mijn been had vastgegrepen. In diens blik had ik mezelf herkend en niet in de gezichtsuitdrukking van sergeant Allik. En niet in die van de hospik. Niet in die van hen van wie ik bijna zeker wist dat ze de strijd zouden overleven. Dit was mijn derde gevecht geweest sinds ik uit Finland was teruggekeerd, en ik was nog steeds in leven, aan mijn handen kleefde vijan-

delijk bloed. Waar kwam die plotselinge twijfel vandaan? Waarom herkende ik me niet in degenen van wie ik wist dat ze de tijd van de vrede met eigen ogen zouden zien?

‘Ben je van plan om nog meer van de onzen te gaan zoeken of met die lui hier te blijven vechten?’ vroeg Edgar.

Ik keek naar de bomen. We hadden een taak: we moesten het Rode Leger, dat Estland bezet hield, zien te verzwakken, informatie over onze vorderingen doorspelen aan onze bondgenoten in Finland. Ik wist nog goed hoe ingenomen we waren geweest toen we voor het eerst ons nieuwe Finse uniform aanhadden en ’s avonds in het gelid *Saa vabaks Eesti meri, saa vabaks Eesti pind** hadden gezongen. Nadat we in Estland waren aangekomen, had mijn eenheid slechts een paar telefoonlijnen kunnen vernielen, daarna was onze radio stilgevallen en hadden we besloten dat we ons nuttiger zouden maken als we ons aansloten bij andere strijders. Sergeant Allik had bewezen een dapper man te zijn, de woudbroeders rukten met een enorme snelheid op.

‘De vluchtelingen zullen misschien dekking nodig hebben,’ fluisterde Edgar. Hij had gelijk. De eenheid die onder beschutting van het bos oprukte werd geëscorteerd door vele voortreffelijke mannen, ze zouden alleen langzaam vorderen, want de enige manier om uit de omsingeling te komen was door het moeras. We hadden gevochten als gekken om tijd voor hen te winnen, om de vijand tegen te houden, maar zou onze overwinning hun genoeg voorsprong geven? Edgar voelde instinctief waarmee ik worstelde. Hij voegde eraan toe: ‘Hoe zou het thuis gaan? Van Rosalie is niets vernomen.’

Voordat ik erover na had kunnen denken, had ik al geknikt en was ik opgestaan om te zeggen dat we de vluchtelingen zouden gaan beschermen, ook al had Edgar het vast gezegd om een nieuw treffen te voorkomen, om zijn

* Word vrij Estische zee, word vrij Estische grond

eigen hachje te redden. Mijn neef kende mijn zwakheden. We hadden allemaal een vriendin, een verloofde of een vrouw thuis achtergelaten, alleen ik zocht in mijn meisje een reden om het strijdperk te kunnen verlaten. Ik bleef mezelf echter wijsmaken dat mijn keuze volkomen respectabel was, misschien zelfs verstandig.

De kapitein vond onze aftocht een goed idee. Toch voelde ik me onderweg op een vreemde manier ontspannen. Misschien kwam het doordat ik het gehoor in mijn linkeroor nog niet terug had of doordat de laatste woorden van de gestorven vijand tegen zijn aanstaande bruid nog in mijn hoofd nagalmden. Het was alsof alles wat er was gebeurd niet echt was, en de walm van de dood wilde maar niet uit mijn handen, ook al waste ik ze langdurig in een beek die we toevallig tegenkwamen. De lijnen in mijn hand – de levenslijn, de hartlijn en de hoofdlijn – staken nog steeds donkerbruin af, het opgedroogde bloed drong steeds dieper in mijn vlees en ik marcheerde door, hand in hand met de doden. Tussendoor moest ik eraan denken hoe ik de strijd in was gerend, hoe mijn hand zonder aarzeling de mitrailleur had laten ratelen en, toen de patronen op waren, het pistool had gepakt en daarna een steen had gebruikt die ik had gevonden, en uiteindelijk het hoofd van een soldaat van het Rode Leger tegen het spatbord van de Mootor had geslagen. Maar dat was ik niet geweest, dat was die ander.

Mijn kompas was ik tijdens het gevecht kwijtgeraakt en we ploeterden door onbekende bossen. Ik beende echter door alsof ik wist waar we heen gingen, en ik leefde een beetje op toen ik weer een vogel hoorde zingen. Weldra zou Edgar merken dat ik niet zeker was van de richting waarin we liepen, maar hij zou waarschijnlijk niet klagen, het was veiliger voor ons om uit de buurt van de vluchtelingen te blijven die door het vernietigingsbataljon achterna werden gezeten. Dat hoefde niet hardop gezegd te worden. Edgar stelde een paar keer voor om in alle rust de komst van de Duitsers af te wachten, iets anders was verloren moeite en

het had geen enkele zin meer om in dit stadium risico te lopen. Ik luisterde niet maar liep gewoon door; ik zou naar het huis van de familie Arm gaan om Rosalie en haar familie te beschermen, ik zou ook de situatie in het huis van de Simsons gaan opnemen en als de gevechten aanhielden, zou ik op zoek gaan naar een betrouwbare strijdmakker bij wiens gelederen ik me kon aansluiten. Edgar volgde mij, zoals hij me ook op de Finse Golf had gevolgd, op weg naar de training. Bij het zien van het water dat door de scheuren in het ijs heen sijpelde was het gezicht van mijn neef wit weggetrokken en had hij rechtsomkeert willen maken. Toen onze ski's waren bevroren, had ik ook de ijsklompen van Edgars ski's gehakt. Daarna hadden we weer achter elkaar aan geskied, ik voorop, Edgar achter, zoals we nu ook liepen. Deze keer wilde ik echter een flinke ruimte tussen ons laten, het gehijg van mijn neef laten opgaan in het geruis van de bomen. Mijn vingers hadden getrild toen ik zonet mijn tabakszak tevoorschijn had gehaald, ik wilde niet dat Edgar dat merkte. Ik zag steeds weer het gezicht van de man die mijn been had vastgepakt, ik versnelde mijn pas, mijn ransel drukte zwaar op me, ik versnelde niettemin, ik wilde het gelaat van de man achter me laten, de man die waarschijnlijk door mijn kogel was gedood, de man wiens geliefde nooit zou weten waar haar aanstaande was gebleven en dat zijn laatste gedachte was geweest: ik hou van je. Er waren ook andere redenen waarom ik zo graag was vertrokken en de anderen had achtergelaten om zich voor te bereiden op de volgende aanval. Onze Duitse bondgenoten hadden al eerder twijfel bij mij opgeroepen.

Ze hadden ons achter de linies van het Rode Leger gestuurd met niets anders dan een paar granaten, een pistool en een radio die het niet deed. We hadden niet eens een fatsoenlijke kaart van Estland gekregen. We waren kanonnenvoer, dat was zeker. Toch had ik de bevelen opgevolgd en mijn twijfels niet geuit. Het was alsof we niets hadden geleerd van de voorbije eeuwen, van de tijden dat

de Baltische baronnen ons het vel over de oren hadden getrokken.

Voor mijn vertrek naar Finland was ik van plan geweest me aan te sluiten bij de troepen van de Groene Kapitein, ik had zelfs overwogen om een aanslag voor te bereiden. Ik had mijn plannen gewijzigd toen ik was gevraagd voor de training die de Finnen hadden georganiseerd, en de zee was toen immers bevroren, dus het was gemakkelijk geweest om naar Finland te komen. Ik had het beschouwd als een teken van het lot: met de branie en nonchalance die onder de woudbroeders heerste kon je geen enkele oorlog winnen, geen vijand verdrijven, niemand uit Sibirië terughalen en geen huizen terugpakken. Ik vond dat de Groene Kapitein riskant gedrag vertoonde. Hij had bijvoorbeeld een aantekenboekje in zijn borstzak waarin hij de gegevens van alle mannen die tot zijn eenheid behoorden noteerde, en hij maakte op papier precieze plannen voor aanvallen en tunnels. Mijn twijfels werden bevestigd door de dochter van Mart. Zij had verteld dat het vernietigingsbataljon de voedselstaten van haar moeder had gevonden, waarin zorgvuldig in tabellen stond vermeld wie bij hen waren komen eten en wanneer; de Groene Kapitein had beloofd dat alle moeite en eten later zouden worden vergoed. Nu was Marts huis een rokende ruïne, hijzelf had zijn verstand verloren en zijn dochter doolde ergens vóór ons rond tussen de andere vluchtelingen. Een deel van de broeders die in de voedselstaten werden genoemd was al terechtgesteld.

Ik begreep dat men, wanneer Estland weer vrij zou zijn, met een zuiver geweten op deze jaren wilde terugkijken en dat er bewijzen, gedocumenteerde gegevens moesten zijn die aantoonde dat alles fatsoenlijk en volgens de wet verlopen was. Fatsoen konden we ons echter niet veroorloven, het optreden van de bolsjewieken had al bewezen dat ons land en onze huizen in het bezit waren van wezens zonder beschaving. Ik bekritiseerde de kapitein

echter niet openlijk, als gestudeerd man en held van de vrijheidsoorlog wist hij meer van oorlog voeren dan ik en er zat veel wijsheid in zijn lessen. Hij had troepen opgeleid, ze geleerd te schieten, te seinen in morse, en ervoor gezorgd dat de belangrijkste vaardigheid in het bos, hardlopen, iedere dag voldoende was geoefend. Als de Groene Kapitein niet de gewoonte had gehad om nauwgezette aantekeningen te maken, was ik misschien bij zijn troepen in Estland gebleven. Of als die camera van zijn mannen er niet geweest was. Ik trok toen al een tijdje met hen op en op een ochtend waren ze met veel heisa bezig geweest om een groepsfoto te maken. Een mij onbekende man was hem toen gesmeerd en ik had zijn voorbeeld gevolgd en gezegd: Waarom zou ik blijven als ik er toch niet bij hoor? De jongens hadden voor het tijdelijke bivak geposeerd, leunend op elkaars schouders, de handgranaten aan de riem, iemand had voor de grap zijn hoofd in een draagbare grammfoon geduwd. Iemand anders had een rugzak vol communistische bankbiljetten voor de groep gezet, die uit de kassa van het gemeentehuis waren gestolen en waarvan de Groene Kapitein de dag daarvoor stapels aan de arbeiders in het gemeentehuis had uitgedeeld omdat hij sowieso de schuld zou krijgen. Pak maar wat je nodig hebt, had hij gezegd, deze roebels geeft de Sovjet-Unie terug aan het volk als vergoeding voor de geconfisqueerde bankbiljetten.

De kapitein was al een legende, daar was ik echter niet geschikt voor, ik wilde geen held worden. Was dat slap? Was ik überhaupt beter dan Edgar?

Rosalie zou trots zijn geweest op de groepsfoto's, die zowel op het trainingseiland als van de troepen van de Groene Kapitein waren genomen. Ik wilde echter niet in dezelfde fout vervallen als de kapitein en daarom had ik met veel tegenzin ook Rosalies foto verscheurd. Haar gezicht had mij op menig wanhopig moment getroost, en ik had het nodig als ik het leven liet op het slagveld, maar

ook op dit ogenblik, nu we over stenen en mos ploeterden en ik onze wapenbroeders had achtergelaten, hunkerde ik zo naar haar blik. De achter mij sjokkende Edgar had nooit een aandenken aan zijn vrouw bij zich. Toen hij was opgedoken bij de boshut, waar ik het vertrek naar Finland had afgewacht, had hij duidelijk gemaakt dat niemand mocht weten dat hij terug was in zijn geboortestreek. De angst van een deserteur was begrijpelijk, de zwakke zenuwen van moeder waren bekend. Toch kon ik me niet voorstellen dat ik hetzelfde zou hebben gedaan, dat ik Rosalie niet zou hebben laten weten dat ik nog in leven was. Ik hoorde Edgar achter me hijgen en ik begreep niet waarom hij zijn vrouw in de waan wilde laten dat hij nog steeds bij het Rode Leger gemobiliseerd was. Ik wilde zo snel mogelijk naar Rosalie toe, Edgar repte er met geen woord over dat hij zijn vrouw wilde zien. Het kwam zelfs in me op dat hij van plan was om zijn vrouw op een laffe manier te verlaten, dat hij een nieuw liefje had gevonden, wellicht in Helsinki. Edgar was vaak in zijn eentje zijn zaken gaan regelen, was vaak in restaurant Klaus Kurki te vinden geweest. Wat tegen mijn verdenkingen sprak was dat hij nooit de afwezige blik van een verliefde man had, en de aantrekkingskracht van alcohol was voor hem ook niet zo groot als voor de rest van ons, wat bleek uit zijn frisse adem wanneer hij terugkeerde naar ons kwartier. Hij had ook dezelfde, gratis aan ons verstrekte sportkleding gedragen, ook al had hij de stof en het model afkeurend bekeken. Daarin ging je niet uit wandelen met leuke vrouwen en je maakte hen ook niet het hof met de twintig mark die we per dag hadden ontvangen, laat staan dat je daarmee kennis had kunnen maken met de bordelen van Helsinki. Het geld was net genoeg geweest voor tabak, sokken en andere noodzakelijke dingen.

De anderen hadden steelse blikken op mijn neef geworpen, vonden hem apart, en ik was ook even bang